

Európa európaiak nélkül

Nagy Károly

Európa és a rajta kívül álló területek közti határok mozgatása képezi azt az állandót, illetve azt a tengelyt, amely köré egyáltalán föltekeredhet e kölcsönös kapcsolatok szövete. Európa a háború szelleméből született, ahogy *Európa az evolúció és az eutanázia között* című élesen polemikus könyvében írja Tomáš Mastnak, és ez legalábbis arra int bennünket, hogy a közös európai identitás megteremtésének kísérleteit feltétlenül az erőszakos konfliktusok hagyományának keretében olvassuk.

Bár az európai nemzeti közösségek különböznek egymástól a tulajdon jellegzetességeik megértésében, közös bennük a múltra való hivatkozás. A múlt modern története lineárisan és fejlődésében íródik le, vagyis mint a történelmi tudat. Néhány kiválasztott traumára összpontosít, melyek főszerepet játszanak, amikor kölcsönösen kijelölik a közös azonossági pontokat. E traumatikus események külső jelképei az uralkodó társadalmi felfogásban általában úgy vannak kódolva, hogy a visszavágásokat karddal vagy tollal indokolják, hisz nem élhetnek a dicső múlt és a csodálatra méltó *hősök* nélkül.

De legyünk óvatosak: már a mítoszképzésben utánozott hősiességnek és a hősöknek, mint a kiváló magatartás kritikátlanul elfogadott modelljeinek az eszméje is különféle értékalapokon nyugszik. Ezek az egyes közösségi imaginációk és azok helyi viszonyai szerint különbözőek. Érdekes például, hogy azoknak a népeknek, amelyek viszonylag későn értek el az önálló államisághoz, még a történettudásai is nehezen szabadulnak attól, hogy ne a közös tradíció szelektív kisajátítására szolgáló eszköznek tekintsék az egyéni hősöket.

A hősök tudniillik nem egyenrangúak a *kulcsfigurákkal*. Az alapvető ismeretelméleti és ennek következtében erkölcsi különbség abban áll, hogy a

hősöknek és hőstetteiknek feltétlenül pozitív hatást tulajdonítanak a történelem menetére, míg a kulcsfigurák cselekedeteinek pozitív hatásai éppúgy lehetnek, mint negatívak. A modern német elképzelések képernyőjén Hitler például az egyik kulcsfigura, ettől azonban messze nem hős, mint Wolf Schmidt megvilágítja.

Az Európa uralkodó szerkezetében bekövetkezett egyik ilyen kiválasztott traumatikus esemény a 732-ben Poitiers-nél vívott csata. A VII. évszázadban megkezdődött az arab erők inváziója, ezeket a damaszkuszi Omajadok dinasztiája vezette harcra a Római Birodalom nyugati fele ellen. Egyiptom és Észak-Afrika elfoglalása után Tarik ibn Zijard hadserege átkelt a két földrészt elválasztó szoroson, azt elfoglalta, és Gibraltárnak nevezte el (Dzsebel-al Tarik, azaz Tarik hegye).

Az iszlám csapatok előretörték az Ibériai-félszigeten, ahol ez a hódítás tette lehetővé, hogy később megszülessék a pazar mór kultúra a maga sajátos rendjével és a környezet formálásának különféle stílusaival. Európai területen az iszlám tartós örökségében kétségkívül legfontosabb a víz, a fény és az árnyék kihasználását művészi fokra fejlesztő mór építőművészet, valamint az antik Görögország arisztotelészi filozófiája, mely éppen az arab és zsidó tudósoknak köszönhetően maradt fenn. Vagyis az ő fordításaik nélkül, melyeket a keresztény középkor nem vágott el, lényegében nem lettek volna meg a feltételei az európai reneszánsz kialakulásának, amelyben pedig a modern nyugati paradigma alapját szemlélhetjük. Az iszlám befolyások a történelem folyamán tehát segítettek az európai tudat kialakításában.

Katonai szempontból a mór erők azonban sohasem vetették meg a lábukat a Pireneus-hegység keleti oldalán, habár betörték a mai Franciaország területére. Ott a különböző országokból toborzott zsoldoseregek a frank kiválóság, Martell Károly vezetésével a poitiers-i csatában véglegesen megakadályozták az európai földrész nyugati felének muzulmán elfoglalását. Ha most eltekintünk az *européens* szó felületes használatától a közös keresztény hadsereg leírása alkalmával, tudnunk kell, hogy az európai eszmetörténet ezt a csatát döntőnek ítéli az állandóság és a stabilitás civilizált élethez szükséges alapvető minimumának felállításához, mint Kenneth Clark bemutatta *Civilizáció* című művében.

A keresztény és az iszlám e világi ambícióiról sokat elmond e csatának az arab krónikákban játszott szerepe. Az arab írók és történészek számára tudniillik a poitiers-i csata annyira jelentéktelen volt, hogy időnkénti említésre is alig méltatták. Egy volt csak az új, alternatív vallási tanok nevében vívott számos határ menti összecsapás közül, a birodalom további növelése érdekében, mely birodalmat a hívők közösségéről, mint *a béke házáról* szóló iszlám elképzelés pontosan olyan egyetemes küldetéssel ruházta fel, mint amilyent a kereszténység is tulajdonít önmagának.

A frankok képezték az egyedüli keresztény erőt, amely kíméletlen katonai elnyomással biztosította a stabilitás szükséges minimumát a VII–VIII. századi Európában. Eleinte egymással harcoltak. A belső frank összecsapásokban a Karolingok sikerrel szorították ki a rivális Meroving-dinasztiát. Majd a Pireneusoktól délre felállított spanyol provincia révén biztosították birtokaik legnyugatibb szárnyát a mór betörésekkel szemben, királyi székhelyüket pedig elvitték északnyugatra.

Nagy Károly frank királynak ugyan különböző városokban voltak palotái, ideértve a régi meroving uralkodói székhelyeket Compiègne-ben és Atinyban, továbbá Frankfurtban, Ingelheimben és Wormsban, majd 795-ben megállapodott az aacheni téli palotában, ahová a hőforrások és a gondúzó vadászatra alkalmas kiterjedt erdők is vonzották. Hadvezérként azonban szüntelenül úton volt, hiszen meghódította a bajorokat és északon a szászokat, továbbá délen a longobárd királyságot, mellyel a római pápa is perben állt. Nagy Károlyt 800 karácsonyán Rómában megkoronázták, és ezzel a frank uralkodó lett a szent római birodalom császára, a pápa szavaival „Dávid új királyságának” megalapozója. A legyőzött merovingoktól eltérően, akik a trójaiaktól való leszármazásra alapozták jogfolytonosságukat, a karoling uralkodók legitimitásukat a keresztény egyház áldásától nyerték. A sajátságos „adok-kapok” jegyében Nagy Károly katonai védelemben részesítette a pápát, cserébe elnyerte az uralkodásra való isteni felhatalmazást. Mint *rex, pater Europae* egyike az európai történelem kulcsszereplőinek. A fegyveres erők és a stratégiai megfontolások segítségével sikerült közigazgatási egységbe ötvöznie a mai Nyugat-Európa jelentős részét, egymillió négyzetkilométert a Pireneusoktól a Dunáig, hatalma délen kiterjedt Szicíliáig, Isztriáig és Dalmáciáig, beleértve a mai szlovénok elődeitől lakott valamennyi területet.

Bár a Római Birodalom bukása után Bizáncban keresztény császár uralkodott, a nyugati kereszténységnek tulajdonképpen sokkal intenzívebb kapcsolatai voltak az iszlámmal, mint a keleti kereszténységgel. Ez utóbbi önmagával összhangban, a saját ritmusa szerint fejlődött. Míg a pravoszláv vezetők már háromszáz éve nem lépték át a latin Róma küszöbét, a frank király személyesen fogadta a római egyház főpapjait. Ezzel a gesztussal, melyet később állítólag megbánt, tápot adott a világi és az egyházi hatalom közti hosszadalmas konfliktusnak. E dinamikus vita nélkül azonban, mely végigkíséri az európai életet a középkoron át, bizonyára lassúbb lett volna a gondolkodásmódok, a közösségek felügyeletének és irányításának a fejlődése, sőt talán holtvágányra is fut, hasonlóan a bizánci vagy az egyiptomi birodalomban beálló helyzethez, ahol egyetlen tekintély egyesítette az összes szellemi és anyagi hatalmat.

Nagy Károly, akinek ambícióit összefoglalja uralkodói pecsétjének felirata: *Renovatio Imperii Romani*, hozzáfogott az európai tartományok egye-

sítéséhez, hogy hódításaival a rómaihoz hasonló birodalmat hozzon létre, amelyben a felügyelet és az irányítás egységesített módszereit alkalmazzák, kifelé pedig egységesen lépnek fel a barbárok és az iszlám fenyegetései ellen. Az abszolút monarchia, melynek fejedelmi udvara a legkiválóbb tudósokat és művészeket gyűjtötte egybe, Nagy Károly halála után ugyan hamarosan összeomlott, de elég sokáig állt fenn ahhoz, hogy az antik könyveket és a klasszikus örökséget átmásolják a monostorok scriptoriumaiban, a korabeli „fénymásolókból”, melyeket szisztematikusan létesített a frank óriás. Sokat elárul róla egyik mondása, miszerint „a jótett többet ér a megfelelő tudásnál, de a jótett a tudásból ered”. A karoling írás praktikus áttekinthetősége és vonzó külalakja okán újraéledt a reneszánsz idején, és a mai napig él a műveltség hasznosságának tudata, melyet az éppen hogy csak írástudó Nagy Károly oly lelkesen terjesztett. A mai kommentátorok arra is figyelmeztetnek, hogy a hajdani karoling birodalom területei, mint Franciaország, Németország, Itália, Hollandia ma lelkesebben vesznek részt a modern európai egység kiépítésében és az Európai Unió erősítésében, mint a skandináv országok és a Brit-szigetek, vagyis azok a részek, melyekre nem terjedt ki Nagy Károly uralma.

Napóleon

Ami az egységes hatalmi struktúrákat illeti, az európai korai középkor és a feudalizmus számára Nagy Károly az, ami *mutatis mutandis* Napóleon a modernitás és a kapitalizmus szempontjából. Mindketten egy központból uraltak kiterjedt területet, mindkettejüket a korukhoz képest új politikai eszmék és az új haditechnika robbanékony elegye inspirálta. Érvényes ez a Római Birodalom teljességének megújított gondolatára Nagy Károly programjában éppúgy, mint lovashadseregében a kengyel első tömeges használatára, ami mozgékonyabbá tette csapatait, és növelte győzelmi esélyeiket. Napóleon serege nemcsak a francia forradalom felszabadító eszméit terjesztette, hanem a császár képzett tüzérként is merész újításaival aratta egyik győzelmet a másik után: előnyben részesítette a tüzérséget az akkor általános lovasság és gyalogság helyett, és seregét a gyors csapatmozgások új stratégiája szerint egymással kapcsolatban álló, de önmagukban is helytálló egységekké szervezte.

Napóleon persze csak a francia polgári forradalommal a háta mögött szövehette birodalmi álmait az egységes Európáról és annak észak-afrikai meg levantei meghosszabbításairól. Az amerikai republikánus forradalom hatására pár évvel korábban a francia *harmadik rend* szétzúzta a Bourbon-dinasztia abszolút hatalmát. A minden polgárra kiterjedő emberi jogok nyilatkozatával 1789. augusztus 26-án Franciaország úgy rajzolta fel a szabadság új térképét, ahogyan az a feudális *ancien régime* jogrendjében és mentális keretei

között teljességgel elképzelhetetlen volt. Az európai országokban hamarosan tömeges érdeklődést keltettek a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméi. Meggyőző erejük azonban nemcsak nyilvánvaló szabadságtöltetükből fakadt, hanem abból a tényből is, hogy Franciaország, az ősi monarchia volt a korabeli Európa legerősebb állama, és nem Amerika, az éppen önállóságra szert tett egykori gyarmat, az óceán túlsó partján.

Miután 1792-ben a guillotine kosarába gurult a poroszokkal és az osztrákokkal vívott háborúban hazaárulással vádolt utolsó király feje, s ezzel az *ismeretelméleti cezúrával* nemcsak a monarchiának lett vége, hanem a szó szoros értelmében minden lehetségessé vált. A francia forradalmárok kikiáltották a köztársaságot, és hozzáláttak a jogrend, a társadalmi szokások, a naptár és a származás szerinti megkülönböztetés kíméletlen átalakításához. A jakobinus terror a forradalmat átváltoztatta a gyermekeit felfaló szörnyeteggé. A minden polgár számára egyenlő jogok haladó elvét tömérdek áldozat vére öntözte az arisztokraták köréből éppúgy, mint a paraszti népességből, amelynek körében lezajlott vendes-i tömeggyilkosság csak a legismertebb epizódja a lakosság azon rétegén elkövetett forradalmi erőszaknak, mely nem óhajtotta a változásokat.

Itália, Belgium, Hollandia, Németország és Ausztria népei a forradalmi eszmék okán felszabadulásként élték meg a francia hadsereg bevonulását. A liberális polgári erők Európában mindenütt azért fogadták el a francia katonai terjeszkedést, mivel azt az *új társadalmi eszmék* eljövetelének értelmezték. Ezek többé nem a nemesi származás vagy az egyházi tradíció örökölt kiváltságain alapultak, hanem a szekularizáción, az állampolgároknak a törvény és a képviselői hatalom előtti egyenlőségén.

A Napóleonnak és hódító hadjáratainak utat nyitó eszmék ilyenén kedvező fogadtatását szemlélhetjük Johann-Jean Krstnik-Scherer *A feltámadt Illíria* című allegorikus képén, a ljubljanei Nemzeti Múzeumban. A képen Napóleon elhossa a szabadságot a jogfosztott és ezért hálás tömegeknek, melyeket térdeplő parasztlány alakja jelképez. A festőt, aki szemléletesen ábrázolja a győztes hadvezér nagylelkűségét, bizonyára megihlette Valentin Vodnik 1811-ben írt azonos című dicshimnusz: „*Karomat egyfelől / a gallokra támasztom, / a másikat barátin / a görögöknek nyújtom.*” E sorokkal Vodnik tanfelügyelő, tankönyvíró híven elismételte Napóleon politikai mitológiájának központi jelszavát: Bonaparte ugyanis a római birodalom és a görög bölcsélet örökösének tekintette magát. Az ősi illír területet, melyet a rómaiak valaha uralmuk alatt tartottak, Napóleon maga nevezte el *Illír provinciáknak*. 1809-ben Ljubljana először nyerte el a főváros rövid életű, de fontos státusát. Annak a tartománynak lett fővárosa, mely August Marmont tábornok kormányzása alatt Dalmáciára, Isztriára és néhány adriai szigetre, továbbá Gorizia, Trieszt és Karintia területére terjedt ki.

Noha a több mint hatszázezer szlovénnek is otthont adó Illír Tartományok csak 1813-ig léteztek, mégis bizonyos javulást hoztak a mindennapi életbe. Ezt kell látnunk a nemesi adókedvezmények eltörlésében és a szlovén oktatási nyelv bevezetésében, ami a Habsburgok idején elképzelhetetlen volt. Nem csoda, hogy a korabeli értelmiség vékony rétegén úrrá lett a lelkes meggyőződés, miszerint a francia megszállásnak felszabadító jellege és egyetemes küldetése van: „*lélek költözik a szlovénba, / Napóleonné, új nemzedék kél, újjászületik*”, énekelte Vodnik ma már talán naivnak tűnő, de a maga korában hiteles lelkesedéssel.

Csak miután Bonaparte Napóleon császárrá koronáztatta magát, kezdték lerázni magukról a népek a hódítók felszabadító céljaival kapcsolatos illúzióikat. Egyre gyakrabban látták már bennük a dinasztikus mohóság hordozóit. Ebben az ellenállásban a leigázott tartományok elitjei paradox módon a francia felvilágosodás filozófiáját alkalmazták. Az egyenlőség és a szabadság elidegeníthetetlen jogának új eszméje szerint szálltak szembe azzal a birodalommal, amely tűzzel és vassal akarta érvényesíteni azon állami keretek egyetemességét, melyek között a jogok könnyen érvényesülhettek.

Ilyen szempontból nem véletlen, hogy az Emberi Jogok Nyilatkozatában Franciaországot nem említik pontos határokkal rendelkező államként. A „minden politikai csoportról” és „minden társadalomról”, valamint többes számban a „kormányokról” szóló nyilatkozat szó szerint az egyetemes elveket mutatta be, mint a politikai hatalomgyakorlás alapjait általában, a franciákat pedig mint elsőt a népek között, vagyis az összes többi népnek szóló példaképet. A francia nép küldetése a felvilágosodás filozófusainak utópisztikus elképzeléseiben is megvalósul, mint ahogyan azt Condorcet megfogalmazza, arról írván, hogy *egyszer szabad emberekre fog sütni a nap*, meg a franciák küldetéséről szóló önbeteljesítő jóslatban, ahogyan Napóleon fogalmazta meg lakonikus rövidséggel: *ami jó a franciáknak, az jó az egész világnak*.

Hadvezéri hatalmának csúcán a napóleoni *Grande Empire* annyi európai területet tartott uralma alatt, és annyi hatalmat összpontosított, mint előtte soha senki. A három skandináv királyságon és a versenytárs osztrák, porosz és ottomán birodalmakon kívül az egész kontinentális Európa, a földrészt negyven százaléka Napóleon kezén volt. Ha hozzávesszük az osztrák hercegnővel kötött házasságát, mellyel a Bonaparték korzikai klánja 1810-ben sorsát kis időre a Habsburg Monarchiához kötötte, világossá válik, hogy Napóleon hatalomkoncentrációja milyen elképesztően nagy jelentőséggel bírt Európa számára.

E hatalom nem volt öncélú. Az egységes jogrend bevezetésével, ahogyan a *Code Napoleon* általános használata azt lehetővé tette a birodalom teljes területén, Napóleon a hódításainak próbált történelmi legitimitást adni. A törvénykönyv, amely ugyan a magántulajdont védte, egyszerismind felszá-

molta a feudális intézményeket, kezdetben nagyon vonzó volt a polgári jogrend alapjaként, hiszen rendkívüli újdonságával, mármint a polgároknak a törvény előtti egyenlőségével szabadságot ígért minden rétegnek, főként a nagyszámú paraszti tömegeknek. A törvénykönyv általános bevezetése kiterjedt hivatalnokréteget igényelt, melyben a helyi elíttek is első ízben léphettek be a modern közigazgatásba.

Miután a nevezetes waterlooi csatában, 1815-ben az angol Wellington admirális és a porosz Blücher tábornok egyesített erői legyőzték Napóleont, az egyesült Európáról szőtt birodalmi álmom is szertefoszlott. Ugyanabban az évben a bécsi kongresszuson Oroszország, Ausztria és Poroszország hagyományos keresztény monarchiái megalapítják a konzervatív *Szent Szövetséget*, amely a régi rend szisztematikus megújítására esküdt: ez a megújítás a trón és az oltár liberális és nacionalista ellenségeivel való harcot jelentette. Szent Ilona szigetén Napoleon sajnálkozva figyelhette, hogyan zökken vissza Európa a nagyhatalmi erőegyensúly régi kerékvágásába. Mitévő lehetett? Írta az *Emlékiratait*. E műfaj vasszabályaival összhangban nemesebbnek tüntette fel magát, mint volt valójában, és ha gyakorlatától igen, eszméitől nem lehet megtagadni a vitalitást és a látnoki erőt.

Látomásában, az *európai szövetségben*, mint az egész földrész jólétének és boldogságának a zálogában, amelyre törekedett, fontos szerepet játszik a közös jogrend, az egységes bíróság, az egységes hossz- és súlymérték, valamint az egységes fizetőeszköz. Vagyis a közös európai berendezkedés talpköveinek sora, melyekről elmondható, hogy ugyan megváltoztatott és alkalmazott formában, de ezeket most vezeti be az Európai Unió. Napoleon Európájának tartópillérei ideális forgatókönyv esetén a közös európai akadémiával és a tudományos kutatás szorgalmazásával együtt olyan államalakulatot segíthetnének világra, melyben Európa hasonlatossá válhatna egy családhoz, az emberek közös hazának tarthatnák, ahogyan Pim der Boer vezeti le az *Európa-eszme története* című gyűjteményes kötetben.

Napoleon európai öröksége eszerint kétarcú: kegyetlen katonai hódításaival a császár egyfelől bátorította a lázadó nacionalista ideológiákat, melyek 1848-ban, a *népek tavaszán* értek forrpontjukra, másfelől viszont az egyesült Európáról szőtt elképzeléseivel az egész földrészre érvényesen újraélesztette a központosított és egységes államszerkezetre irányuló, nemzetek feletti törekvések történelmi folytonosságát.

Mivel Franciaországban a központosított hatalomgyakorlás szorosan összefonódott az egyes tartományok közösségi identitásaira mért módszeres erőszakkal, érdekeiknek meg kellett hajolniuk az állam iránti elvont hűség előtt, a francia forradalom eredményei (az állam és egyház szétválasztása, az emberi és állampolgári jogok, a jogállamiság, a hatékony közigazgatás stb.) a modern világban a nyilván kikerülhetetlen és erkölcsileg változatlan elnyomás

terhével kezdték pályájukat. Nem mehetünk el ugyanakkor azon ellentmondás mellett, hogy éppen az egyik, a monarchista szövetség despotizmusával való szembenállás és a másik, a Napóleon birodalma által megtestesített despotizmus iránti ellenállás gyorsította fel az Európáról való gondolkodás alternatíváinak kutatását.

A felvilágosult Európa

Eltérően Nagy Károly korától, amikor Európa alig volt valamivel több laza területmegjelölésnél, a XIX. század elejére teljesen elfogadottá válnak az Európára és civilizációjára való hivatkozások. A véresen kompromittált francia forradalomban csatlódott vezető európai romantikusok, főként Novalis és Chateaubriand mohón kutatni kezdték a középkorban elgondolt európai közösségi ideált. Szenvedéllyel ünnepezték a kereszténység, illetve a keresztény *géniusz* integráló képességét, mely fő erőként állt a középkor művészeti, zenei, építészeti és teológiai emlékeinek születésénél. Ezt értelmezték erkölcsi szempontból magasabb rendűnek a pogány görög-római antikvitásnál.

A keresztény középkor átértékelése, melynek eredménye nemcsak a pápai uralom nosztalgikus magába zártsága volt, hanem a felhívás is a hitnek, mint a forradalom hullámtörőjének a megújítására, az Európa-fogalomnak is megadta az esélyt, hogy történelmi kategóriává váljék. Azaz változékony és instabil minőségeket nyert, melyekkel lehetővé vált szelektív értelmezése, az elítélés mindennapi politikai, társadalmi és kulturális szükségletei szerint. Európa fogalma a XIX. század elején megérte tulajdon historizálódását és politizálódását, amikor az Európáról folyó vita magukról a vitázókról szóló vitává vált.

Mindez a felvilágosodás filozófiájának keretei között történt. Míg a Diderot szerkesztette nevezetes *Enciklopédia* még szikáran annyit közöl, hogy Európa a négy kontinens egyike, méretét tekintve a legkisebb, gazdagsága és civilizáltsága szerint viszont a legfontosabb, Charles Montesquieu *A törvények szelleméről* (1748) című könyvében aprólékosan mérlegelte az uralkodás európai rendszerének és Európának, mint egységes közösségnek a különböző szempontjait. Az Európa és Ázsia sarkalatos ellentétéin alapuló könyv fő üzenete, hogy egyedül Európában léteznek a szabadság lehetőségei, Ázsiában viszont nincsenek meg. Montesquieu ugyanis kifejlesztette éghajlatelméletét, miszerint Ázsia nélkülözi a mérsékelt éghajlatot, míg Európában a forró és a hideg égővek végletei kiegyenlítődnek. Mivel a hideg erősít, és a forróság legyengít, Ázsia erős népei szüntelen hadban állnak a gyöngé népekkel, Európában viszont erős népek élnek ugyanolyan erős népek szomszédságában, s ezek kölcsönösen sakkban tartják egymást. Az egyensúlynak az utóbbi állapotában lehet csak utat nyitni a szabadság számára.

Az *Európa-Ázsia* páros ideáltípusa olyan általánosításokra ragadtatta a szerzőt, melyekben figyelmen kívül hagyott bizonyos történelmi részleteket és körülményeket. Európa fogalmát a tevékenység jellemzi, míg Ázsia a sorsba való belenyugvást testesíti meg. Minden időtlenül változatlan, ami a despotikus rendszer másik neve. A szabadság e szempontból leginkább olyan országban vihető diadalra, melyben a hatalom több centrum között oszlik meg. Amikor a különböző centrumok együttműködnek egymással, és ugyanakkor versengenek a hataloméért, kialakul a kívánt erőegyensúly, amely nélkül nem létezik szabadság.

Montesquieu persze nem a valóságos helyzetet írta le, hanem a modernizáció utópisztikus programját, melyben a hagyomány tekintélyét a kritikai gondolkodással kell helyettesíteni. Amennyire lehetséges, az életet az értelemnek kell próbára tennie, ami csak Európában lehetséges. Ázsiának ugyanis a természet szab határt. Mi több: Ázsia a *természet*. Ilyen perspektívából Európa persze úgy lép fel, mint a *kultúra* megtestesülése. Kiváltsága az értelem, melynek az ázsiai despotizmusban nincs helye, hiszen helyette a szenvedély uralkodik.

Pont a szenvedély, az érzéki spontaneitás, a testi élvezetek és a sorsba való belenyugvás játszik fontos szerepet a másik, vagyis Ázsia és a Kelet történelem közvetítette képében. Az emberi egzisztencia e kiterjedéseit Európa fejlődésében állítólag már túlhaladta, Ázsia meg titkon irigyli ezeket. E ketősséget Montesquieu szellemesen az Európa és a valóság közti különbséggel aknázza ki. Ily módon kritizálhatta, és egyúttal eszményíthette is Európát, mint a tökéletesedés, a javítás és a haladás befejezetlen folyamatát. Ilyen a felvilágosodás szabadságfogalma is: tartalmazza az individualizmust és az értelem felügyelte vad szenvedélyek lüktetését. Európa pozitív fogalma tehát a felvilágosodás szabad, értelmes és igazságos társadalom projektjének jelképes hatásaiból ered, mint Ronny Ambjornsson figyelmeztet *Európa kulturális csomópontjai* című kötetében.

Európa a felvilágosodás filozófusainak elképzelései szerint nemcsak általában kulturális, hanem mindenekelőtt urbánus jelenség volt. Rousseau például olyan embereknek látta az európaiakat, akik nagyvárosokat népesítenek be, amelyek között úgymond nincsenek nagy különbségek, Voltaire pedig még a keletfrancia parasztokról is olyan szánakozva szólt, mint az ázsiaiakról, vagyis mint *nem igazi, potenciális vagy fél európaiakról*. A fizikai földrajz körülményei ugyanis csöppet sem meghatározók, hiszen csak a megfigyelő nézőpontjától és szelektív elbeszélésétől függ, hogy ki az „igazi európai”, és a mentális egyenlet melyik oldalára biggyeszti majd a becsmérő jelzőket, amelyek nélkül a pozitív konstrukciója sem lehetséges.

A szimbolikus földrajznak itt lényegi jelentősége van: azon területek definíciójának a kritériumai, melyeken halmozottan jelenik meg a fejletlen és a

zabolátlan, a festői és az archaikus, hosszadalmas közös folyamatokban formálódnak. Ázsia, mint az elmaradottság általános megtestesülése különböző történelmi korszakokban különféleképpen jelent meg a nyugati közbeszédben. Az európai „másság” felfogásban a mai napig sztereotip képek uralkodnak a Kelettől a keleties despotizmusig és Oroszországtól (Szentpétervárt és Nagy Pétert kivéve) a Balkán *sötét vilajetjeiig*. Függetlenül attól, milyen képről van szó, mindig az a kérdés, mi az elfogadható, a mienk, mi a hazai és másfelől mi az, ami elfogadhatatlan, az övék, az idegen.

Ez a meghatározás persze nem adatik meg egyszer és mindenkorra, hanem szüntelen közös viták eredményeként születik meg arról, hogy hol haladnak a hazai és az idegen közti mentális határok. Ezen a nyáron szemléletesen feltárult előttem a szimbolikus földrajz egyik megnyilvánulása. Egy hétig nálunk vendégeskedett egy háromgyerekes katalán család. Persze sokat csavartunk Ljubljana óvárosában. Barátaink hamar észrevették, hogy a burek az egyik leggyakoribb szó, amely minduntalan felbukkan a gyorséttermek hirdetőtábláin, a vár alatt kanyargó utcákban és a lustán hömpölygő folyó mentén. A burek azonban, melyet minden szlovén városban kínálnak a főként albán kioszkok és nagyon népszerű, legalábbis a kispénzű szlovén fiatalság körében, több testi eledelnél. A burek eledel a szellem számára is. El kell ismerni, hogy a szlovénok a tápláló és olcsó étkek e kulináris hibridjét a gasztropuristáknak a burek „alsóbbrendű” balkáni eredete miatti minden sopánkodása ellenére befogadták. Ez a koleszterinbomba égi áldásban is részesül, hiszen a burek visszafelé olvasva annyit tesz, mint *kerub*, az erotikus szenvedély gömbölyded angyala! Ez pedig egyedül a Balkánról érkezhethozzánk, tehát azokról a tájakról, melyekről a burek származik, amint azt Branko Gradišnik és Emil Filipčič szellemesen föltárta *Kerubini* (1979) című négykezes regényében.

A Nyugat és a Balkán

A Balkán? A Balkán sem csak egy tájegység neve. Nemcsak az európai földrész délkeleti részen húzódó hegyvölgyes félsziget, Nyugat-Európa felé néző bizonytalan határokkal és olyan névvel, melyet August Zeune német geográfus vett át egy török térképészől a XIX. század elején. A háborúk, a Habsburg, az ottomán és a jugoszláv birodalmak erőszakos határmódosításainak utolsó kétszáz évében és főleg a XX. század elején lezajlott két balkáni háború után a Balkán a Kelet civilizálatlan és vad mentalitásának a metaforája lett. Áttételeivel úgymond hamar megfertőzte az „egészséges” lelkeket a globális kapitalizmus, vagyis a hagyományosan racionális Nyugat világában. Valamely ország vagy közösség balkanizálódása ma szitokszó, mely a nagy egésznek a mind apróbb darabokra való szétmorzsolódását jelenti. A véron-

tásban és a kegyetlen gyűlölködésben, az „etnikai tisztaság” agyafúrt moralizmusában, valamint az elődök tűzhelyeire való szertartásos esküvésekben ez a töredékesség kifejezetten modern, vagyis erőszakos és pusztító folyamatként tolatodik elő. Pont úgy, ahogyan jellegzetes a XIX. század európai nemzetállamainak a keletkezése.

Ahogy a Balkán modern képe is sok változaton keresztül fejlődött, melyekben az idegen, a más és a másféle megértésének nyugati módjai tevőlegesen részt vettek az eredeti *barbarogeniusz* kultúra keresésének kísérleteiben, úgy a szlovén kollektív önkép sem hagyhatja többé figyelmen kívül azon balkáni elemeket, amelyek már beépültek a mindennapi szlovén életbe. A burek csak egyike a mindenütt jelen lévő, bár éppen ezért a legkevésbé észrevehető példáknak, melyek szerint a kulturális csere hosszadalmas folyamataiban válik az idegen hazáivá.

De hol is van tulajdonképpen a Balkán? Igaza volt Metternich osztrák kancellárnak, amikor az európai monarchiák konzervatív kongresszusán, 1841-ben leszögezte, hogy Európa a bécsi Landstrassén ér véget, vagyis az innen délre eső területek már a Balkánhoz tartoznak, ahol – köztudottan – a vadak élnek? Csak kacagni lehet a tényen, hogy a kancellár annak a szalonnak a parkettjén bocsátotta útjára mondását, amely mindössze egyutcányira volt a mostani bécsi autóbusz-pályaudvartól, ahová napjainkban menetrend szerinti járatokkal érkeznek az utasok valamennyi balkáni országból. A Balkán vajon Zágrábban kezdődik a Hotel Esplanade teraszának déli oldalánál, ahogyan a modern horvát író, Miroslav Krleža óhajtotta ironikusan? A Balkán már a vendégmunkások kocsmaiban is otthon van a bécsi *Südbanhof* környékén, mint azt az osztrák kispolgárság bulvársajtója bizonygatja hevesen? Vagy a Balkán a Szlovéniát Horvátországtól elválasztó Kupa folyó déli partján kezdődik, ahogyan a szlovénok azon többsége véli, mely egyetért a graffitivel, miszerint „a dél dögletes” (Južno je kužno)? Vagy a Balkán tulajdonképpen mindenütt megjelenik, ahol napi gyakorlat a politikának a magánéletbe való beavatkozása, mint a kortárs szerb író, Dragan Velikić jegyezte meg szarkasztikusan? A Balkán mint jelképes *limes* eszerint lebegő határjel volna, mely elválasztja a stabil és rendezett társadalmat a törzsi erőszaktól? Bárhová át lehet helyezni.

A Balkán „stigma” ide-oda helyzetgetésével a modern nyugat-európai szemlélet a mentális uralom két fő formáját alkalmazza. Az elsőben a modern egzotizmus atyáskodó fellépése látható, amely az ismeretlen országok izgalmas festőiségét a kényelmes dehistorizálással szemléli. Ezt a magatartást leplezte le remekül Danilo Kiš, nekem a volt Jugoszlávia legkiválóbb modern írója. A múlt század nyolcvanas éveiben *Homo Poeticus, mindennek ellenére* című programszerű esszéjében Kiš gúnyosan ecseteli, hogyan jelennek meg a jugoszláviai kultúrák az európai radaron: „Egzotikum vagyunk, politikai

botrány, ezen felül szépséges adriai naplementék, sligovicával megöntözött halvány turistaemlékek a békés, tetszetős tengerparti napszálltákról. Ennyi az egész. Az európai kultúrának aligha vagyunk részesei... Politika – az igen! Turizmus – úgyszintén! És persze Sliwowitz (német ortográfiával)! Na de irodalmat ki az ördög keresne egy ilyen országban! Meg aztán ki is tudná magát kiismerni a nacionalista szarakodásaikban, azokban az egymáshoz oly közeli és (szerintük) mégis oly különböző nyelvekben és nyelvjárásokban, az összekeveredő vallásokban és tájegységekben?”¹

A mentális uralom másik formáját a *romantikus antikapitalizmus* adja. Ezt az igazságtalan piaci körülmények és a modern fogyasztás butító hatásaival szembeni ellenállásban a baloldali gondolkodás fejlesztette ki, az általános kritikai hozzáállásért cserébe kész volt beáldozni a sajátos társadalmi körülményeket, és szemet hunyni etikai vétségek fölött. Peter Handke a *Süddeutsche Zeitung*ban 1996-ban megjelentetett *Igazságot Szerbiának* című vitacikkével beírta magát az ilyenfajta ideológiai rövidlátás katalógusába.

Fiatal költőként intenzív lelkesedéssel olvastam Handke kiváló könyveit, mint a *Balkezes*, *Vágy nélkül*, *boldogtalan*, *A kapus félelme a tizenegyessel* és a *Rövid levél*, *hosszú búcsú*. Említett esszéjével azonban ez a talán legfontosabb poszt-Beckett szerző új és politikai szempontból teljességgel elfogadhatatlan fényben jelent meg.

Írásában pont a Slobodan Milošević uralta nemzeti szocialista Szerbiára vetítette a pásztoridill iránti mélységes nosztalgiját (amit valaha Szlovéniában vélt megtalálni, de csak a független államiság megteremtéséig!). Szerbiában Handke szerint az emberek összhangban élnek a természettel, elemi vágy él bennük, hogy megérintsék a honi rögöt, és egyesüljenek az ottani teljességgel, melyben a Nyugat urbánus modernizmusa még nem rontotta el őket. Ne értsenek félre, Handke esszéjében felszikrázik néhány szó szerint csodálatos lírai részlet, különösen a szerb paraszt leírásában. Handke őt tette meg a szerb kultúra reprezentatív alakjának. A tiszta, romlatlan, de valódi identitás keresésében megfogon a *rög és vér* kriptofasiszta ideológiája is.

Handke persze szívesen hívja fel magára a figyelmet politikai botránykeléssel. Így volt e könyv megjelenésével is, melyben pont a tulajdon ellenállás poétikájával szemben alakított ki radikálisan más elképzelést a megalomán szerb rezsimről, s köpte arcul a nyilvánosságot már a *Gruppe 47* avantgárd írócsoporttal való indulásától kezdve. A német nyelvű nyilvánosság többsége ugyanis a jugoszláv örökségért vívott háború idején a boszniai és horvátországi szerb népiirtó hadjárat áldozatainak a pártján állt.

Különösen fontos tény, hogy Handke egyik nagy versenytársa a modern művészeti kánonban, Milan Kundera Szlovénia és Horvátország független-

¹ Danilo Kiš: *Homo Poeticus, mindennek ellenére* című esszéjéből Balázs Zita fordításában közöljük a részleteket. In: *Kételemek kora*. Kalligram, Pozsony–Forum, Újvidék, 1994

ségének kikiáltását követően kiállt a két ország nemzetközi elismertetéséért, élesen elítélte a szerb nemzeti szocializmus területszerző étvágyát és katonai kíméletlenségét. Kundera nagy hatású esszéje, a *Közép-Európa tragédiája* óta Handke és Kundera mint két küzdő fél áll szemben egymással a politikába való írói belebeszélés síkos terepén. A cseh emigráns párizsi műhelyében egy svéd lap számára született esszé szenvedélyes védőbeszéd volt Közép-Európa és sajátosságai mellett, és igazán nagy visszhangot a *New York Review of Books* másodközlésével keltett 1984-ben. Kundera szerint a térség lényege az uralkodó központ hiánya, a különbözőségek egymás mellett élése és a kis kultúrák, nyelvek, etnikai örökségek kölcsönhatása. Kundera figyelmeztetett a terület iránti nyugat-európai ignorancia káros következményeire, s a politika keretétül a kultúrát próbálta felmutatni esszéjében, mellyel kiterjedt, elkeseredett vitát keltett.

Handke ezzel szemben látványosan lekezelő módon *meteorológiai jelenségnek* minősítette Közép-Európa kulturális identitását, a kilencvenes években pedig az emberek természetes állapota iránti nosztalgia nevében szemet hunyt az etnikai tisztogatás szerb politikája felett. Kundera kulturizálta, Handke pedig naturalizálta a politikát.

Handke magatartására a művészi szabadságban kereshetnénk megértően a magyarázatot, ahogyan mindenáron különbözni akar a többségi véleménytől, véleményem szerint azonban pusztán az elvi ellenkezés, a provokáció és a botrány vágya hajtja őt. Nem tudok ugyanis szabadulni a benyomástól, hogy voltaképp az a gondolkodásmód szólalt meg Handkénál, ami nem egyedüli és nem is határeset a mai Európában. A hatvanas évek balos sztereotípiája a Nyugat-Európán kívüli országokat romlatlan és a Nyugattól egyelőre meg nem rontott lakóival vonzóan egzotikusnak találja. Az ősiségen érzett lelkesedése ezúttal a balkáni népekben testesül meg.

Az európaiak Balkán iránti ambivalens viszonyának ez a modellje megtalálható a szlovénok körében is, midőn átpillantanak, déli irányban a Kupa folyón: mindazok, akik szerb-horvát nyelvet beszélnek, számukra egyszerűen bosnyákok. Minden egyedi kulturális sajátosság elmerül az általános misztifikációban, akár a *čapec* és a *dizelaš* vagy a *boskur* és a *čefur*² csúfnévvel illetik egymást. Bosznia a szlovénok, a nyugat-európaiak számára még mindig inkább a veszélyt, egyszerűs mind az erotikát és a metafizikai érintetlenséget testesíti meg, a civilizációtól elzárt világot, melyet a vágy és a szenvedély bénult kultusza jellemez.

Bizonyos túlzással – a hatásosabb érvelés kedvéért – azt is mondhatnók, hogy ebben az általános alakban, melyben nincs helye a különböző sajátos

² A „gyüttment” Szlovéniában használatos, bosnyák, illetve szerb nyelvű szinonimái. A fordító megjegyzése.

(bosnyák, szerb, albán és más) kultúráknak, a Balkán úgy hat, mint egy pszeudovallásban a *mysterium tremendum et fascinans*, ugyanakkor annak a szenvedélynek a kulturális pótléka is, mely a Nyugatból hiányzik. Ha keletlenkedve jelezzük, hogy ezzel feledésbe merülnek a gyarmatosítás, a rasszizmus és a genocid törekvések társadalmi hatásai, az ilyen figyelmeztetéseket a romantikus antikapitalizmus a rendkívül problematikus erkölcsi álláspont példáinak veszi.

Az erkölcsi álláspont a Nyugat dekonstrukciójának szószólói számára többnyire gyanús, szubjektív és egyoldalú. A fent leírt bűvölet cinikus előfeltevése, hogy a negatív hatások a szükséges ára annak, amiért vesszük a bátorságot, és ellenállunk a nyugati paradigmának. A Nyugat feltétel nélküli kritikája, számos nyugati értelmiségi kedvenc hivatkozása, ha túlhajtott formában, ad absurdum is, de tulajdon megtestesülését látta a szerb nemzeti-szocialista rendszer brutális politikájában.

Az identitások koncentrikus körei

A Balkán nemcsak a nyugat-európai fantázia tartós lerakatát képezte. A tapasztalatgyűjtés nyugat-európai stílusával szembesülve sikerült kialakítania saját elképzeléseit és elgondolásait. A Balkánon ugyanis él egy kulturális hagyomány, éspedig a kozmopolitizmus hagyománya, amely lehetővé tette az eszmék, stílusok és jelképek nyelvi és etnikai határok feletti intenzív cseréjét. Igaz, a két háború között ez a hagyomány elenyésző volt, de azért bekapcsolta az alkotóképzelet néhány olyan eredményét, mint a *zenitizmus*, a konok történelmi avantgárd, melyet az orosz konstruktivistákkal és a német expresszionistákkal együttműködésben ápolt a Zágráb–Belgrád vonalon mozgó Ljubomir Micić; eredeti ötlete, a *barbarogeniusz* szemléletesen jelképezte azt a népszerű meggyőződést, hogy a romlatlan balkáni erő majd a forradalom friss vérét pumpálja az erkölcsileg elkorcsosult Európába; Srećko Kosovel prófétai hangja és az európai nihilizmus kritikája; a horvát lírikus, Tin Ujević elegáns meditációi az elmúlásról; a párizsi alapító atyákkal egy időben és szoros együttműködésben fejlődő szerb szürrealizmus; a fatalista életfelfogás forrataga Ivo Andrićnál, kinek életművét a szerbek éppúgy magukénak vallják, mint a horvátok és a bosnyákok – és még sorolhatnánk.

De – mint már bevallottam – a reám legnagyobb hatást gyakorló életmű, amely ma is felkavarja képzeletemet, Danilo Kiš (1935–1989) opusa volt. Kiš, a prózaköltő, a termékeny fordító és karizmatikus *bon-vivant* az első meggyőző felszabadítót jelentette számomra a szocialista realizmusnak, mint a rendszer vezérelvének járma alól. Gondolatvilágát a zsidó, a szerb és a magyar hagyomány mozgatta, hiszen az osztrák–magyar és a balkáni örökség kereszteződésében alkotott, felvállalva *az utolsó jugoszláv író* jelzöt,

amely kifejezte a nacionalista kizárólagossággal szembeni engesztelhetetlen ellenállását. Engem Kiš azon fontos felismerése vezetett, miszerint az író hivatása, hogy az egyetemes emberi körülményekről szóló egzisztenciálisan szükséges írói tanúságtétellel haladja meg a nemzeti korlátozásokat. Ezt mutatta meg Kiš, J. L. Borges, az argentin lírai varázsló önjelölt gyermeke, továbbá Bruno Schulz, a galíciai zsidó, a „lengyel Prousté”, amikor kiválasztotta ihletének esztétikai forrásait, melyek szerbhorvát anyanyelvének kulturális kincstárán túl megszólították őt.

Kiš élete utolsó tíz évét önkéntes párizsi száműzetésben élte. Gyakran találkozott a francia értelmiségi elit előítéleteivel, melynek mentális környezete az önnön civilizációs felsőbbrendűségéhez és a verdiktekhez való magától értetődő joga volt és maradt. Már említett esszéjében az irodalmi, mint a valódi kozmopolita vízió szenvedélyes védőbeszédében Kiš így utasította el azokat a jó ízlés azon nyugati bírálóit, akik a világ másfajta megélésével az egyetemes emberit is szívesen megtagadnák: „Mert egyaránt költészet, egyaránt irodalom (e két fogalom közé, akár Paszternak, egyenlőségelet tesztek én is) a mi barbár álmaink és az önök álmai, a mi szerelmeink és az önök szerelmei, a mi emlékeink és az önök emlékei, a mi hétköznapjaink és az önökéi, a mi boldogtalan gyermekkorunk és az önök (esetleg szintén boldogtalan) gyermekora, a mi halálmegszállottságunk és az önök (feltehetőleg azonos töről fakadó) rögeszméje úgyszintén.”

Az író, akinek az anyanyelv az otthona, ugyanis tudatában van, hogy a nyelv nemcsak a kommunikáció eszköze, hanem metafizikai világlátás is. A „szabadon lebegő” internacionalizmus meg ezzel szemben kétli, hogy az ember teljességgel otthonra lelhet a nemzetek feletti társadalmi rendben, mely például a kommunista párthűség nevében követeli az etnikai és kulturális kapcsolatok eltiprását. Danilo Kiš műveiben, főleg az egyén politikai tévedéseit életszerűen bemutató *Borisz Davidovics síremlékében* (1976) és a mulandó dolgok iránti érzelmileg lendületes figyelemben lírai regényében, a *Kert, hamuban* (1965) találtam igazolást ahhoz a meggyőződéshez, hogy lehetünk egyszerre hűségesek a személyes földrajz és történelem primer vidékeihez, és ápolhatunk kapcsolatot a globális kulturális mozgalmakkal.

Ezt a fajta patriotizmust feltétlenül el kell választani a nemzetállamtól. Vissza kell szorítani forráshelyére, a vidékre és annak lakóira, akikkel valódi és nemcsak kigondolt kapcsolataink voltak és vannak. Hogyan lehetséges ez? Kiš azt tanácsolja, hogy figyeljünk oda a helyi eseménykrónikákra és azoknak az életrajzára, akik még mindig azon a vidéken élnek. A helytörténet ugyanis mindig része a világtörténelemnek. Joggal ünnepelhetjük a köztünk lévő különbségeket, de nem mint valami véletlenszerűt vagy lényegtelenet, hanem mint a különböző világlátásokét. Ez adhatna lehetőséget az abszolút értékekről való töprengésre és ezáltal a felismerésre, hogy mit osztunk meg a többiekkel.

Danilo Kiš jól tudta ezt: „...tudatában kell lennünk annak, hogy az irodalom, a költészet a barbarizmus gátja, és hogy a költészetnek, ha talán nem is »nemesíti az érzékeket«, valamilyen szerepe mégiscsak van: némi értelmet ad a létezés hiúságának.

Továbbá, legalábbis az antropológiai tényállás szerint, mi is az európai népek családjához tartozunk, zsidó-keresztény, bizánci és török hagyományainkat tekintve pedig jogunk van e kulturális közösségbe kapcsolódni, ugyanolyan jogunk, mint másoknak, ha nem több.” Ilyen kozmopolita látomásból és reflexióból merítettem a bátorságot, hogy megpróbáljak ellenállni a nacionalista köldöknézésnek éppúgy, mint a „globális állampolgárságról” való jámbor neoliberális álmodozásnak. Az identitás koncentrikus körei végül is a közösség tapasztalataiba plántált, a helyi, a nemzeti és a regionális kultúrák áramlatain keresztül terjedő énképekből fakadnak.

E koncentrikus körök forrásait, melyekben a kozmopolitizmus megterem, és ahol leledzik, meg lehet találni már az antik világban, az egyénre és a többiekkel való szolidaritására helyezett hangsúlyokban. A középkorban az egyház volt a közvetítő a szolidaritás terén, noha csak a hívekre korlátozta tevékenységét. Ez a szemlélet nem fejezett ki szükségszerűen morális aggodalmat. A középkori társadalmi szolidaritás úgy szolgálta a kizsákmányolás feudális formáit, ahogyan az egyetemes összefüggés víziója hajtott hasznot a nemzetközi kereskedelemnek „a felfedezések korában” és az új földrészek gyarmatosítása idején.

A reneszánszban ismét feléledt az ókor szekuláris szemlélete az individualizmussal együtt. A kozmopolita tudat megerősödéséhez a felvilágosodás hozzáadta a racionálisan gondolkodó egyén jelentőségét is. A kozmopolita, mint gondolkodó lény ugyanis tevőlegesen szembeszáll azzal, hogy pusztán elfecsérelje identitását. Hamar megsejti, hogy nem kell félnie a máságtól, hanem ez az, ami nem tűri annak rögzülését, voltaképp megmentő, mivel az identitás ugyanannyira időleges, mint amennyire tétova.

Itt azonban a kozmopolitizmus vitába száll a nacionalizmussal, mint a stabil identitás fikciójával. A nemzeti azonosságtudat ugyanis egy csak az egyén énjének számos rétegéből, még ha a vezető rétege is. A nacionalizmusnak, akár a kozmopolitizmusnak, sok alakváltozata létezik. Míg a kozmopolita magatartás egyik lényegi jellemzője kapcsolatos az egyetemes jogokba és a szabadságba vetett hittel, a másik, nem kevésbé fontos jellemzője, a relatív viszonyok szaporodása és azok mindig csak időleges természetének tudomásulvétele. Tágabb értelemben tehát mondhatjuk, hogy a kozmopolitizmus erkölcsi energiáit és előre való irányultságát például az univerzális emberről szóló elképzelésből meríti, míg a nacionalizmus mindig visszatekint, és a múlt győzelmeinek vagy vereségeinek emlékéből merít erőt.

A nacionalizmus ereje ugyanis fellépésének és lényegében érzelmi üzenetének az egyszerűségében rejlik. Mivel a nacionalizmus intellektuálisan

nem igényes doktrína, igen egyszerűen lehet propagálni: ez a sikerének a titka. Minden ember spontán odaadással viseltetik tájak és emberek iránt, melyekkel gyermekkor óta kapcsolatban áll. *Ha felnyitnánk az embereket, tájakat találnánk bennük*, fogalmazott pontosan Agnes Varda francia filmrendező. Hogy ezt a lokális odaadást kiterjeszteni más tájakra, más emberekre, csak mert ugyanazt a nyelvet beszélnek és ugyanazon tetszőlegesen meghúzott határokon belül élnek, valóban használnunk kell a fantáziánkat. Pontosán ezt érte el sikeresen a nacionalizmus ideológiája. A XIX. században ment ki a divatból a „békaperspektíva”, melyben az egyes vidékek és regionális közösségek érzelmileg-szemléletben megértik egymást. Az újságok, regények, enciklopédiák, almanachok és statisztikák tömegei, melyeket az újonnan támadt nemzetállamok elitjei előállítottak, gondoskodtak a nyilvánosság számára arról a „madártávlatról”, melyben az embereknek, akik addig a környezetükben élő többi emberrel többnyire a szemtől szembe közvetlen kapcsolatokat szokták meg, hirtelen meg kellett tanulniuk, hogyan ismerjék fel egy új, nemzeti közösség elvont és megkülönböztető jegyeit.

A tulajdon érdekeiket féltékenyen őrző nemzetállamok hagyományai tehát olyan mélyek, hogy bennük lakozik a kelet-európai népeknek az európai demokráciák iránti bizalmatlansága is. A *müncheni szindrómával* szembeni ellenállás a közös nevezőjük: Chamberlaine angol miniszterelnök megátalkodott, pusztító közönye Kelet-Európa „messzi idegen országainak” sorsa iránt 1938-ban, mint alkalmazkodás a náci erőszakhoz, amely nyugodtan bekebelezheti a Keletet, ha a Nyugatot békén hagyja, úgy irányította Nyugat-Európát, hogy az később a volt szovjet lágér országait is cserbenhagyja. Emlékezzünk 1956-ra és a kudarcba fült antikommunista magyar forradalomra, 1968-ra és a reformista emberarcú szocializmus elfojtott cseh reményeire meg 1980/81-re, a lengyel Szolidaritás mozgalomra, mely perdöntő európai segítség nélkül szállt szembe Jaruzelski tábornok katonai kormányával, mint Jacques Rupnik figyelmeztetett józanul *Keleti terjeszkedés* című írásában.

A kozmopolitizmusból talán valóban hiányzik az érzelmi vonzerő, amely megvan a nacionalizmusban, de bizonyos erkölcsi súly birtokában mégis a javára billen a mérleg. A kozmopolitizmus nagyrészt az egyén etikai elhatározásának dolga. Talán ez az egyik fő oka, hogy a kozmopolitizmus nem vonz tömegeket. Biztos vagyok azonban, hogy meg kell erősíteni, ha közösségeinkben a pusztta túlélésnél értelmesebben és biztosabban akarunk élni. Igazat adok Adam Meluccinak, aki *A különbségek együttélése* című írásában így figyelmeztet: „Az elviselhető jövőbe vetett remény a közös fennmaradás irányában ható erkölcsi nyomás és tulajdon sajátos és korlátozott elhelyezkedésén, vagyis a világban való *jelenlétünk* kombinációján nyugszik. Ez annak tudomásulvételét követeli tőlünk, hogy az életünk nem öncélú, hanem elválaszthatatlanul össze van kapcsolva a földgolyó minden lakójának a sorsával,

és csakis közösen, velük együtt hozhatjuk létre a méltóság és az emberiesség világát. Ezt csak akkor tehetjük meg, ha valóban mi magunk leszünk. A kozmopolita globalizmus és a patrióta lokalizmus eszerint a világ pillanatnyi szituációjának két elválaszthatatlan eleme. A kettő közötti feszültség feloldhatatlan.”

A kozmopolitizmust tehát interkulturális jogosítványokkal kell felruházni. Eszerint az egyén kifejezőmódja a más nyelvekkel és kulturális hagyományokkal kölcsönösen megtermékenyülve erősödik. A kultúrák közötti jogosítványok a megismerés kíváncsiságán és ugyanakkor az *együtt-érzés* és a *bele-érzés* képességén alapulnak.

A kozmopolitizmus mint szellemi perspektíva a kultúrák közötti jogosítványokból ered, és legkönnyebben művészi metaforákban nyer kifejezést, melyeknél a „másik világába” való beleélés szükséges feltétel. Formális-jogi megfelelőjét fellelhetjük az állampolgári identitás fogalmában, melyet teljességgel csak a demokratikus politikai rendszerben lehet kialakítani. A tudatos elhatározás, hogy az egyén elfogad egy bizonyos állami identitást, különbözik ugyanis a „természetes” etnikai identitás kényelmétől. Ahelyett hogy pusztán a különböző nemzeti hagyományok iránti liberális tolerancián alapulna, a társadalmi identitás e hagyományok iránti tiszteletből és ezek aktív kinyilvánításából ered. A liberális tolerancia felfedi tulajdon passzív természetét; egyszerűen megengedi ugyanis a többieknek, másoknak és a különféle hagyományoknak, hogy kölcsönös közönyben létezzenek egymás mellett. Mint ilyet el sem lehet különíteni a paternalista magatartástól, mely mellőngetve büszkén hirdeti tulajdon felsőbbrendűségét. A kozmopolitizmus másfelől tevélegesen összeköt, de nem próbál egységesíteni. Ugyanis a más tradíciók iránti nyílt érdeklődésből fakad.

Feltételezem, hogy az igazán kozmopolita személyiség gond nélkül elfogadja a máságot, miközben nem akar lemondani nemzeti környezetéhez fűződő egyéni kötődéseiről. Ilyen fajta kozmopolitizmussal találkozunk például bizonyos szerzők életművében és életrajzában, mint James Joyce, Pablo Picasso, Rainer Maria Rilke, Samuel Beckett és Paul Celan. Sőt állíthatjuk, hogy állampolgári identitásuk lényegében véletlenszerű volt. A racionális állampolgári identitás mint egyéni választás dolga ugyanis élesen elkülönül a „természetes” etnikai identitástól, hiszen a különbözőségek republikánus tiszteletben tartásán és azok kinyilvánításán alapul. Az állampolgárság etnikai szempontból semleges felfogásán alapuló kozmopolitizmus hozzájárul a „természetes”, az „öröklött”, a „valódi” identitások állampolgári identitássá való átalakulásához. Ez az általános törvényeken alapul, amelyeket szabad és egyenjogú egyének szabadon fogadnak el.

Ilyen szempontból a kozmopolitizmus lehetővé tesz némi, az elemzéshez feltétlenül szükséges distanciát, ha ugyan nem emiatt szegényebb érzelmi és

etikai érzékenységgel, ahogyan azt a kiválasztott közösség szövetsége tartalmazza. Valójában választásról van szó és nem csupán magától értetődő biológiai „adottságról”. Nemcsak az állampolgárság kiválasztásáról, hanem a sokkal megfoghatatlanabb közösségről is, melyben él az elvont, de egzisztenciális szempontból szükségszerű eszme, hogy embernek lenni nemcsak jog, hanem felelősség is. Ilyen felelősséget vállal a boszniai háborúban élete kockáztatásával is a lakosok nagy hányada, mely az ellenséges csapatok elől rejtegette a másik, az üldözött és démonizált közösség tagjait. A kozmopolitizmus tehát nem kizárólag azok sajátja, akik a nemzetközi reptereket vallják ideiglenes lakhelyüknek.

Mivel mindannyiunkat, akik szívesen működnének együtt ilyen közösséggel, az a valóban már csak halvány remény védhet meg, hogy a divatáramlatokban és ideológiákban való kételkedés ellenállást kínál a *status quo* elfogadásával szemben, és megakadályozza, hogy közömbösen fogadjuk a rossz megannyi arcát, mint a mindennapok megkerülhetetlen alkotórészét. A lengyel esszéista és a *Café Europa* nomád íróegyesület hajtóereje, Krzysztof Cyszewski *Bosznia fájdalmasan a mienk marad* című írásában úgy fogalmaz, hogy mi, 1960 körül született írók vagyunk „a bosnyák nemzedék”. Igaza van. De annak a nemzedéknek nincs felhatalmazása a biológiai kizárólagosságra, amely erkölcsileg és politikailag hátborzongatóan komor égbolt alatt formálódott, ahol a szarajevói Városháza állt a pusztító 1992. augusztusi bombázásig, benne a Nemzeti és Egyetemi Könyvtárral. E nemzedéket a hidegháború végén és a kommunizmus alkonyán mindenekelőtt kettős vereség sújtotta, melyet sok gondolkodó ember magára vállalt: a gonosz elutasításának kudarca, mely Jugoszlávia széthullása idején véresen az arcunkba csapott, és minden olyan illúzió meghasonlása, hogy szükséges a közjó keresése. Erről nagy áron tanított ki bennünket éppen Szarajevó ostroma, a srebrenicai tömeggyilkosság és Bosznia-Hercegovina szétszakítása, mely a legsebezhetőbb módon testesíti meg a nemzetek feletti eszmét, a jugoszlávizmus eszméjét.

Mivel magam is a „bosnyák nemzedék” tagja vagyok, nem csoda, hogy az Európai Unióról, a szlovénok új, „tágabb hazájáról” szóló elmélkedéseimet átítatja az én jugoszláv gyermekkorom mostanra szétzúzott kulturális, nyelvi és vallási mozaikjának fájdalmas emléke. Ugyanakkor a mozaik egyes darabkái életben maradtak a részleges nemzeti szuverenitás politikai keretében, melyben az alkotmányos tagok az egykori közös országban a Szerbek, Horvátok és Szlovénok Királyságától a Karađorđevićok unitarista és Tito szövetségi Jugoszláviájáig önállóan rendezték be bizonyos, ugyan szűkösen megszabott élettereiket.

A volt Jugoszláviákban a sajátos nemzeti identitások megérték, hogy a belgrádi udvar példaképe a francia centralizmus és az unitarista állam politika volt. A demokratikus rend hiányától függetlenül éppen a nemzeti ha-

gyományok sajátos különbségei szavatolták, hogy mi, szlovénok törvényesen kitarthattunk a nemzeti autonómiához való jogunk mellett egészen az egykori szövetségi állam 1991. évi széthullásáig. Ha elhallgatom is az egységes jugoszláv nép és az integratív jugoszlávság létrehozásának fantazmáját, amely visszanyúlik egészen a XIX. század első felébe, Ljudevit Gaj és Stanko Vraz terméketlen illírizmusáig, egy szót sem szólok a védekező s ezzel a „jóindulatú” nacionalizmus önelégült ideológiájáról, mely a mai független Szlovéniában széles körű társadalmi elfogadottságnak örvend, jó adag biztonsággal állíthatom, hogy – ha más nem – ez a többi néppel közös fedél alatt megszerzett történelmi tapasztalat tápot adott a reménynek, hogy a szlovén nemzet értelmes életet élhet az új, „tágabb hazában”.

Egykori „tágabb hazánk” ellentmondásos öröksége azonban nem múlik el egykönnyen. Jugoszlávia erőszakos szétesése hozta a XX. század utolsó, illetve a XXI. század első háborúját, ahogyan a tömegkommunikációs eszközök gyakorta leírták a NATO 1999. évi, Kosovo és Szerbia elleni légitámadásainak idején a Balkán háborús tűzfészket. A nemzetközi nyilvánosságnak a volt Jugoszlávia területén zajló események iránti érdeklődése mára persze lelohadt, hiszen szeptember 11-e és az Afganisztán majd Irak elleni amerikai támadás áthelyezte a világproblémák tűzfészket.

Ma írni a Balkánról és Európáról, a XXI. század elején, mely a jó (Európa, Amerika, a Nyugat) és a rossz (az iszlám világ) megújított manicheusi beszédével új fenyegetést hoz az emberi méltóság ellen, ezért nem a totális rendszerek végéről, hanem inkább azok alkalmazkodó újjáéledéséről való írást jelenti. Közép- és Kelet-Európában hozzájárult ehhez a kommunizmus lelki alakzatainak a nacionalista öltözékben való kozmetikázott újraéledése, és ebben Szlovénia sem kivétel. Ilyen szempontból bizonyára teljességgel átlátható, miért kell megőrizni emlékezetünkben a szerb elitnek és a népnek a közelmúltban arra irányuló próbálkozásait, hogy ágyúkkal próbálják letörölni a Balkán arculatáról a kulturális mozaik fontos elemeit.

Szerintem fontos az emlékezet ilyen szerepe. Enélkül e területeken elbukik minden próbálkozás az egymás tájékoztatására, a megismerésére, a diskurzus hagyományának megújítására. E tradíció formálásának módjai, mely tradíció nem írható le kozmopolita hagyományként, az utóbbi évtizedben sok kegyetlen megpróbáltatásnak voltak kitéve, az ignorancia és az arrogancia falához állítva. De engem az akarat optimizmusa vezet, hogy e módzatok a nagy európai integrációk korában szükségesek, bár értelmem pesszimizmusa figyelmeztet, hogy nem szabadok.

A SZERZŐRŐL

Aleš Debeljak (1961) Ljubljában és az Amerikai Egyesült Államokban folytatta egyetemi tanulmányait, a New York-i Syracuse Egyetemen doktrált kultúraszociológiából. Eddig hat verseskötete és kilenc esszékötete jelent meg. Szlovénra fordította John Ashbery válogatott verseit, P. Berger és T. Luckmann szociológiai sikerkönyvét, irodalmi antológiákat szerkesztett. Több nemzetközi, jugoszláviai és szlovén szakmai és irodalmi díjjal jutalmazták, köztük a Prešeren Alapítvány díjával és a Tudomány Nagykövete címmel. Esszé- és versesköteteit angol, német, horvát, japán, lengyel, cseh, szlovák, spanyol, szerb, litván, finn, román és olasz nyelvre fordították. Magyar nyelven 1996-ban *A csend szótára* (Slovar tišine) címmel válogatott versei jelentek meg Csordás Gábor, Gállos Orsolya és Parti Nagy Lajos fordításában, valamint 1998-ban *Otthon és külföld* (Med domom in tujino) címmel esszéi jelentek meg Babarczy Eszter, Gállos Orsolya, Reiman Judit és Szilágyi Imre fordításában, Pécsen, a Jelenkor Kiadónál. Számos magyar folyóirat közli írásait.

Egyetemi tanár, a Ljubljani Egyetem Társadalomtudományi Karán a Kultúra- és Vallástudományok Intézet vezetője.

Európa európaiak nélkül című esszékötete 2004 tavaszán jelent meg Ljubljában. Máris számos nyelvre lefordították, és belekerült az EU-vitákba. Magyarul a Napút Kiadó jelenteti meg az idei könyvhétre.

G. O.

